

क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ॥ क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं म-
म ॥ १ ॥ सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्ते सुखं वशी ॥ नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्वन्न-
कारयन् ॥ २ ॥ अनादित्वान्निर्गुणात्वात्परमात्मायमव्ययः ॥ शरीरस्थोऽपि कौंते-
य न करोति न लिप्यते ॥ ३ ॥ समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम् ॥ विनश्यत्स्व-
विनश्यन्तं यः पश्यति स पश्यति ॥ ४ ॥ उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः
॥ यो लोकत्रयमाविश्य विभर्त्य व्यय ईश्वरः ॥ ५ ॥ न जायते म्रियते वा कदाचि-
न्नायं भूत्वा भविता वा न भूय ॥ अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यमाने शरी-

हन्यते

॥ अ. वो. ॥
॥ १ ॥

॥ ६ ॥ नादनेकस्य चित्पायनं चैव सुकृतं विभुः ॥ अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन
मुह्यति जंतवः ॥ ७ ॥ सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते ॥ अविभक्तं विभ
क्तेषु तज्ज्ञानं विद्विषात्त्विकं ॥ ८ ॥ विद्याविनयसंपन्ने वात्सरो गविहस्तिनि
॥ श्रुतिश्चैव श्रद्धया केच यं डिताः समदर्शिनः ॥ ९ ॥ बहूनां जन्मनामंते ज्ञान
वान्मां प्रवचते ॥ वासुदेवः सर्वमिति ॥ महात्मा सुदुर्लभः ॥ १० ॥ उपद्रष्टा
नुमंता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः ॥ परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन् पुरुषः परः
॥ ११ ॥ सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ॥ असक्तं सर्वभूतैर्वनि

॥ ११ ॥
॥ रामः ॥
॥ १ ॥

प्रहरणाय आत्मैकत्वज्ञानं शिष्यः श्रीगुरुं परिब्रूयति ॥ सो भगवन्संश्रुत्वा
कीदृशः ॥ तच्छृणु चित्सदानं दाद्वितीयमखण्डमचलमजमक्रियं कूटस्थानत
त्स्वरूपं स्वप्रकाशं ब्रह्मसंश्रुत्वा ॥ भो भगवन् ॥ तर्हि दीर्घेऽस्मिन् संसारे संसृतिः
कस्य ते स्यैव स्वभावो वा नैमित्तिकं यदि ईदृशः स्वभावः ॥ तर्हि स्वभावस्यावर्ज
नीयत्वात् मम मोक्षाऽऽशानास्ति न हि वत्स नैमित्तिकम् ॥ तर्हि किन्निमित्तं
तत्सावधानमिति ॥ शृणु स्वाश्रयास्वविषयास्वानुभवगम्याऽनिर्वाच्याऽवि
द्याऽस्ति तात राश्रयत्वविषयत्वविषयत्ववलेन चित्सदानं दाद्वितीयत्वभा

॥ अ. बो ॥
॥ २ ॥

५५
वमात्मानमाहरोति ॥ यथा गारगा लाभ्यकारेण आगारगर्भमाच्छाद्यमिव
तथाचि इयंकूटस्थमात्मानं स्वस्वरूपमाच्छाद्यमिव विक्षिपति अनात्मनि दे
हादौ आत्मत्वेनाभिमन्यमानोऽप्राप्ताशेषपुरुषार्थः ॥ अविद्यापरिकल्पि
तैर्विषयसुरैरेव यरमपुरुषार्थं मन्यमानो मोक्षाकांक्षामलभमान अलाव
वत् मकरादिभिरिव रागद्वेषादिभिरितस्तत आकृष्यमाणः सुरनरतिर्यगादि
भिन्ना सुनाना योनिषु परिवर्तमानो मोहेन मोक्षमनुसृत्य मानः संसरति ॥ तथा च
श्रुतिः ॥ न तं विदथ य इमा ज जाना न्य युष्माकमन्तरमभूव ॥ नाहारेण प्राह

॥ रामः ॥
॥ २ ॥

ताजल्यश्चासु तृयउक्थशासश्चरंति ॥ स्मृतिरपि पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुंक्ते प्रकृति
जान् गुणान् ॥ कारणां गुणसंगोऽस्य सदस्यो निजन्मसु ॥ स्वामिन् युष्मद्वचनम
समंजसमिव भाति कथमित्थं कूटस्थविह्वलैर्नैकरसस्यात्मनः शशविषाणा सह
शी अविद्या अस्या आवरणविशेषरूपं कथं सम्भाव्यते ॥ गगनारविन्दः सत्त
स्य सुरभित्वं कतः ॥ असंभावनीयामाया ॥ साधुसाधु ॥ अरे आत्मा विवेकश्च
ममात्रसिद्धं भो भगवन् यत्तु ममात्रसिद्धं ॥ तर्किसत्यम् अरे यथा इन्द्रजा
लं यश्यति जनः ॥ व्याघ्रजलो रगादिसत्यतया भ्रमेन प्रतिभाति किम् ॥ इन्द्रजा

स्या

॥ अ. वो ॥

॥ ३ ॥

लनिवृत्ते सर्वमिथ्येति जानाति इदं तु सर्वेषामनुभवसिद्धम् ॥ यथारज्ज्वा
महिभ्रमे निवृत्ते रज्जुरेव न सूर्यो नान्यत्किञ्चिदपि ॥ तथा विवेके न भ्रमे निवृत्ते
तदनन्तरं सर्वमिथ्येति ज्ञायते ॥ इदं तु सर्वेषामनुभवसिद्धम् ॥ भो भगवन् ॥ तस्य
स्य भ्रमस्य निवृत्तिः कथं ॥ तदुक्तं अत्र कस्मात् कथं चित्परायणवशात् वा वेदोदिते
नेभ्यः कर्मणुष्ठानेनायगतरागादिमलोऽनित्यादिदोषदर्शनेनैवैहामुत्रा
र्थफलभोगविरागो वेदांतवेद्यप्रतीयमानब्रह्मात्मभावं बुभुक्षु रात्मानं ज्ञा
तुमिच्छति ॥ ज्ञानादेव तु कैवल्यमिति श्रुतेः ॥ ज्ञानं तु श्रवणमनननिदिध्यास

॥ रामः ॥

॥ ३ ॥

नमन्तरेणानसम्भवति ॥ तथा च श्रुतिः आत्मा चोद्भवः ॥ श्रोतव्यो मन्तः
व्योनिदिध्यासितव्यः ॥ त्वम्यदार्थं विवेकाय संन्यासः सर्वकर्मणाम् ॥ श्रु
त्या विधीयते यस्मादन्यथा पतितो भवेत् ॥ तस्माद्देवाचार्यान् ब्रह्मात्मज्ञान
प्राप्तिः ॥ कथमाचार्यः ॥ अज्ञो वा स्यात् तद्ज्ञो वा यदि अज्ञो न ब्रह्मात्मैकत्वज्ञा
नमुपदेष्टुं शक्नुयात् ॥ अथ विज्ञस्तदा ब्रह्मात्मज्ञानेन ब्रह्मैव भवति ॥ तत
अज्ञानतत्त्वादिहृदयनिवृत्तेस्तदादिसंबन्धाभावात् ॥ न शिष्यादिशास
नं रूपयद्यत तस्मादाचार्याधीनज्ञानमपेक्षितमिति रिक्तं वचः ॥ अत्र ना

॥ अ. बो ॥

॥ ४ ॥

यं दोषः ज्ञानिनो ब्रह्मात्मज्ञाने जाते ॥ तेन संचितक्रियमाणकर्मणो बाधि
तत्वेऽपि प्रारब्धकर्मणोऽबाधितत्वात् तत एव ज्ञानिनस्तु प्रारब्धवेगवशा
देहादिप्रतिभासते ॥ अथावगन्तु ब्रह्मात्मज्ञानं सम्प्रदायक्रमेण उपदिश
तितस्मादाचार्याधीनं ज्ञानं ॥ ज्ञानान्मोक्षइति सिद्धम् ॥ तस्माद्देशोक्तशम
दमादिसधनचतुष्टयसम्पन्नो ब्रह्मविदमाचार्यमुपेत्य साष्टांगस्य रि
पातं कृत्वा समित्प्राणिः पुरत उपविश्य विज्ञापयति ॥ तथा च श्रुतिः ॥ स
मित्प्राणिः श्रोत्रियं ब्रह्म निष्टुं गुरुं तत्त्वज्ञानार्थमुपगच्छेत् ॥ भो भगवन्सं

॥ रामः ॥

॥ ४ ॥

सारतापत्रयार्कसतप्तो हं ॥ अस्य तापस्य निवृत्तिं कुरु ममेति विज्ञापितः सत्गुरु
रूपदिशति ॥ कथं इत्थं तव ब्रह्मात्मैकत्वभावे ज्ञाने जाते संसारनिवृत्तिर्भविष्य
ति नान्यथा ॥ भो भगवन् तत्केन भवति तच्छृणु ॥ आदौ त्वं मोदशोधनेन जीव
त्वं निरस्य शुद्धो भविष्यसि ॥ तदा ब्रह्मात्मैकत्वभावो भवति यथा ग्रामादिस्थि
तं चंदनवृक्षं अजस्रस्य सभावना भवत्येव न्येदं चंदनमिति अन्यो युक्ता प्रतिवो
धयति ॥ कटुकसुगंधशीतलचंदनमिति ॥ तथा श्वत्यावधारितस्य तत्त्वमिति महा
वाक्यार्थस्य तात्पर्यं गुरुर्युक्ता प्रतिवोधयति ॥ चित्सदानंदस्वरूपत्वं तदा संभावय

॥ अ. वो ॥

॥ ५ ॥

ति ॥ भो भगवन् ॥ सा सो धन युक्तिः कथं इत्थं ॥ अरो शिष्य इदं शरीरं दृश्यं जडमनित्य
ममंगलत्वन्नभवसि ॥ भो भगवन् ॥ दृश्यं जडमनित्यममङ्गलं कथं ॥ इत्थं एत
च्छरीरोत्पत्तेः प्रागेतच्छरीरं तव नास्ति अतः इदं शरीरत्वन्नभवसि ॥ एतच्छरीरनाशा
दूर्ध्वमेतत्तच्छरीरं तव नास्ति ॥ अतः इदं शरीरं त्वन्नभवसि ॥ आदा
वं ते च यतः इदं शरीरं तव नास्ति अतः इदं शरीरं त्वन्नभवसि अतो वर्त्तमान
ने यीदं दृश्यं शरीरं त्वन्नभवसि ॥ किंच ममेदमिति शरीरस्य त्विदं यत्ते ॥ अ
तस्त्वं तत्तत्काशं जिन्नं ॥ त्वं इष्टा इदं तव दृश्यं शरीरं त्वन्नभवसि ॥ यथा दास्य प्रकाश

॥ रामः ॥

॥ ५ ॥

काशात् व्यतिरिक्तो दाहकः प्रकाशकोऽयि ॥ तथा दृष्टाद्देहात् दृष्टात्वं व्यतिरि
क्त इति सिद्धम् ॥ अन्यच्च स्वप्ने दिव्यशरीरभेदमास्थाय तदुचितान् ॥ भोगा
त्तु भुंजान एव प्रतिबुद्धो मनुष्यशरीरमात्मानं यश्यन्नाहन्देवो मनुष्य एवेति
देवशरीरे वाध्यमानेऽपि अहमास्यदन्तवाध्यते ॥ अतस्त्वं शरीराद्विन्नं एव स्व
प्नमरणादौ दर्शनात् ॥ अपि च यो हं कौमारे नाना क्रीडामनुभवत् ॥ सो हं स्थ
विरेण मुनिवृत्तिमास्थित एव वदसि तदा स्थविरं कुमारशरीरद्वयस्य व्यव
हार इष्टा इदं शरीरं त्वन्नभवसि ॥ दृष्टाद्दृष्टादन्य इति प्रसिद्धोऽप्यो लोके दृश्य

॥ अथो ॥
॥ ६ ॥

ते घटादिवत् ॥ यथा घटादयोरूपमिति चक्षुरादिभिः करौ रूपलभ्यंते तथा
देहोपिरूपादिमान् चक्षुरादिभिः करौ रूपलभ्यंते ॥ अतश्च दंशरीरं तव दृश्यं
त्वं दृष्टा इति सिद्धम् ॥ अपि च जडत्वं स्पृश्यं दर्शयति यंचीकृतं यंच महाभूतानि
त्वमेव जानासि तानि स्वात्मानं न जानंति यस्मिन् न जानंति ॥ अतस्तजडानि
तानि त्वं न भवसि तदंशो जडमिदं शरीरमपि त्वं न भवसि ॥ स्वामिन् ॥ तदंशो
जडमिदं शरीरं कथं दृश्यं यत्काठिन्यं सा पृथिवी यत्द्रव्यं तदायः ॥ यदोष्णं त
त्तेजः यः संचलति स वायुः ॥ यत्सुषिरं तदा काशमिति ॥ यत्तल्लानि सर्वाणि भू

॥ रामः ॥
॥ ६ ॥

तानि अस्मिन् शरीरे दृश्यं ते तानि सूक्ष्माण्यस्थिमांसप्रभृतीनि पञ्चविंशतिगुणानि
नियञ्च महाभूतानि ॥ तेषां समूह एवेदं शरीरं जडत्वं न भवसि ॥ भो भगवत् ॥ का
नियं च विंशतिगुणानि स्थूलशरीरे यंच महाभूतानि पञ्चीकरणानि श्रूयंते यत्र
दृश्यं ते तानि कानि यंच विंशतिगुणानि उच्यते ॥ अस्थिमांसस्नायुत्वकरोमाणि
एव पृथिवी पंचधा भवति ॥ रेतः पित्तमथास्वेदो लालारक्तं तथैव च ॥ एवमा
यः पंचधा भवन्ति सुधा तृणानि शकंति आलस्यं एवं तेजः पंचधा भवति ॥ धा
वनम्यसारं गण्डं कर्मणि चलनं ॥ संकोचश्चायुः पञ्चधा भवति ॥ कटिदुरुह

॥ प्रबो ॥
॥ ७ ॥

दयंकण्ठशिरांसि एवमाकाशः पंचधा भवति ॥ भयं पृथिवी ॥ मोहमुदकं कोवोधि
कामो वायुः ॥ लोभश्चाकाशमिति मतान्तरे ॥ भो भगवत् ॥ एकैकभूतं पंचधा क
थं उच्यते ॥ परस्परानुप्रवेशात्पंचीकरणम् ॥ भो भगवत् ॥ कस्य भूतस्य को
वांशः कस्मिन् भूते प्रविष्टः का स्थितिः उच्यते ॥ अस्थिमुख्या पृथिवी विचारव
त्तात् ॥ काठिन्यस्यीतवर्णा च मांसमुदकमुसद्वत्त्वात् ॥ स्वायुते जन्वरस्य प
रीक्षणात्त्वात् ॥ त्वक्वायुः स्पर्शधर्मत्वात् ॥ रोमाकाशं छेदने दुःखाभावात् ॥ रे
तो मुख्यमुदकम् ॥ गर्भोत्पत्तित्वात् ॥ शुभ्रवर्णाश्च ॥ पितृतेजः उष्मा गत्वात् स्वे

॥ रामः ॥
॥ ७ ॥

दो वायुः श्रमप्रसंगत्वात् ॥ लालाकाशं उर्ध्वगत्वात् ॥ रक्तमृथिवी लोहितत्वात् ॥
शुक्लमुख्योऽग्निः ॥ यचनसामर्थ्यत्वात् प्रसन्नत्वाच्च ॥ तथा वायुः कंठोष्णशोष
णात्त्वात् ॥ निद्राकाशं शून्यस्वभावत्वात् कांतिरुदकम् ॥ शीतोष्णसम्बन्धात् रु
क्षलोहितत्वं भवति ॥ आलस्यपृथिवी जायत्वात् ॥ धावनं मुख्यो वायुः सवल
त्वात् ॥ प्रसारणमाकाशं व्यापकत्वात् उत्क्रमणतेजः ॥ उत्कृष्टव्यापारत्वा
त् ॥ चलनमुदकं शिथिलत्वात् द्रवत्वाच्च संकोचनं पृथिवी जायत्वात् ॥ ४ ॥ शि
रस्य वकाशं मुख्याकाशं अनाहतशब्दस्य स्थानत्वात् ॥ कंठस्यावकाशं वायुः मु

॥ अथो ॥

॥ ८ ॥

खनाशिकयोः संचरणात्वात् हृदि अवकाशोऽग्निः सर्वदा उष्णस्थितित्वात् ॥ उद-
रावकाशं जलम् जलाशयत्वात् ॥ कटौ अवकाशं पृथिवी गंधस्थानत्वात् ॥ एवं
समूहात्मकं जडत्वं न भवसि ॥ भो भगवन् ॥ सुखदुःखे जानन् कथं शरीरं जडम्
॥ एतच्छृणु देहो न जानाति सुखदुःखे यतो भोति को दृश्यो जडश्च भूतानि कदापि
न जानन्ति ॥ तदंशा अपि न जानन्ति ॥ अतस्तदंशसंघातो देहः कथं जानीयात् ॥ अपि
च देहः सन्नपि उत्थितं पतितं न जानाति सुषुप्तौ चैव गृहे प्रविश्या यद्दत्तं भूय
रणानि पतितो देहो न जानाति ॥ अतोऽतं जडः ॥ घटो यथा दृश्यो जडश्चेति तथा

॥ रामः ॥

॥ ८ ॥

देह इति ननु घटो जातस्तु तथैव तिष्ठति देहस्तु वर्ज्यते ॥ अतो घटवदेहो वर्ज्यं न श-
क्यते ॥ इति पृष्टो गुरुरुपदिशति ॥ वृद्धिमानिति देहः ॥ किंचैतन्मं भवति ॥ वृद्धि-
मदपि चैतन्मं नास्त्येव ॥ त्वया कुत्र दृष्टं केनोक्तम् ॥ अतः ॥ दृष्टं तात्परिहरतिय-
था तूरांगो मयं च यत्र निक्षिप्यते सराशिकिंचैतन्मं भवति ॥ किं वा घटि यत्रैः कू-
पादुद्गीर्यमाणामृद्विवर्द्धमानातीरे किंचैतन्मं भवति ॥ कृशादिना मीनामुद्गुर्मुहु-
र्निक्षिप्यमाणामृद्विवर्द्धमानावेदिका किंचैतन्मं भवति ॥ एवमप्रतिदिनमनुरूपेण स-
मर्थमाणो देह रूपो मृतसंचयः सम्यग्वर्द्धमानोप्यतं जड एव ॥ अतस्त्वं जडो न भ-

॥ अवे ॥
॥ ५ ॥

वसित्व तु चैतन्यमेव ॥ अनित्यत्वं प्रदर्शयति ॥ आकाशमवकाशं भवितुमिच्छति
॥ पवनो धावितुमेव यतते ॥ अग्निर्ज्वलतुमेव दहते ॥ उदकं द्रवितुं जिगमिषति
॥ पृथिवी विस्तीर्णा भवितुमिच्छति ॥ एवं सर्वाणि भूतानि स्वमार्गं मभिगन्तुमिच्छ
न्ति ॥ अतः शरीरस्य नित्यता तव निश्चिता ॥ अमंगलत्वं दर्शयति जन्मकाले य
समृष्यमाणो देहो मलादत्यंता शुद्ध एव ॥ रक्ते रेतः संयोगो मलभाजने निष्पन्नो
देहो मलादत्यंता शुद्ध एव ॥ अतः दशदोष दुष्टो देहस्त्वन भवसि इति सिद्धं ॥ भो भ
गवन् ॥ केते दोषाः दशतच्छृणु ॥ अशुद्धं शोचं दुर्गधिस्थितं स्थूलं खंडं दग्धं शिथि

॥ रामः ॥
॥ ५ ॥

लं नानारोगग्रस्तं अक्षवं आमिषं अतो हेतोः स्थूलं शरीरं त्वन्न भवति ॥ एतत्सत्यं भ
गवन् इदं स्थूलशरीरमहं न भवामि एतावन्नामम किं जातं ॥ साधु साधु अरे साव
धानमतिः शृणु ॥ यदा इदं शरीरं त्वन्न भवसि तदा अनित्यजातिवर्णाश्च त्वं न भव
सि षड्भावविकारस्तव नास्ति ॥ जायते अस्ति वर्द्धते अपसीयते विपरिणामते
विनश्यति इति वर्णाधर्माश्चमाचारः शास्त्रयंत्रेण योजितः ॥ निर्गतोसि जगज्जा
लात्यं जरादिव केशरी ॥ वर्णाश्रमौ धर्माधर्मावपि तव नास्त्येव ॥ यतः शास्त्रमाह
॥ वर्णाश्रमाभिमानेन श्रुतेर्दासो भवेन्नरः ॥ वर्णाश्रमविहीनश्च वर्तते श्रुतिमु

॥ अ. वो. ॥

॥ १० ॥

र्जनि ॥ यतः शास्त्रमाह ॥ यावद्देहात्मविज्ञानं बाध्यते न प्रमारातः ॥ प्रमारापेक
र्मशास्त्राणां तावदेवोपपद्यते ॥ इति अहं देहो न भवामि ॥ इति यदा ज्ञानं जातं
तदा सर्वथा कर्तृत्वमपि तव नास्ति ॥ भो भगवन् ॥ इदं स्थूलशरीरं अहं न भवामि
॥ त्वदा ज्ञया ज्ञासि र्यस्थूलशरीरासंबंधात् ॥ वर्णाश्रमकुलगोत्रजातिस्त्रीपुरु
षनपुंसकस्थूलद्रुत्वदीर्घश्यामगौरादिनामरूपषडभावविकारधर्माधर्मा
ममनसं तेव ॥ तव कृपा कटाक्ष निरीक्षणात्मस्य मया ज्ञातं अन्यच्च ॥ भो भ
गवन् ॥ इन्द्रियाणामभावेशरीरचलनाभावात् कारोऽहं वधिरोहमित्याद्यनु

॥ रामः ॥

॥ १० ॥

भवाच्च इन्द्रियाणि अहं इति पृष्टो गुरुराह ॥ तन्न भवसि कथं ॥ इत्थं तद्भूतका
र्यमेव ॥ भो भगवन् ॥ कस्य भूतस्य किं कार्यं उच्यते ॥ न भवः सकाशात् श्रोत्रं
वाक् दिकरणं समुत्पन्ने ॥ वायोऽसकाशात् त्वक् कृपाणी दिकरणं समुत्पन्ने तेज
सः सकाशात् चक्षुः पादौ दिकरणं समुत्पन्ने उदकं सकाशात् ॥ रसना उपस्थे दिकर
णं समुत्पन्ने पृथिवी सकाशात् घ्राणाय दिकरणं समुत्पन्ने पंचांशेन मह्यमनो
जातं ॥ बुद्धिर्मनो विशेष एवं एतदेव विद्युत्तुति वाक् श्रोत्रे आकाशकार्यं एवं
विचारप्राधान्ये सति शब्दभिव्यंजकत्वात् प्रायेण शब्दोत्पत्तिर्वाचः ॥ त्वक् कृपा

॥ अ. बो ॥

॥ ११ ॥

राणीवायुविकारौस्पर्शग्रहणसाधनत्वात् ॥ स्पर्शवतएवद्रव्यस्यहस्तेनोपादानंश
क्यत्वात् ॥ चक्षुःपादौतेजोविकारौरूपस्यग्राहकत्वात् ॥ प्रायेणोद्भूतत्वाद्दयोः ॥
अयविकारौउपस्थजिहे ॥ रसमात्रस्यग्राहकत्वात् ॥ स्निग्धत्वात् ॥ प्रायेणोपस्थे
आनन्दत्वात् ॥ घ्राणपायूपृथिवीविकारौगंधग्राहकत्वात् ॥ प्रायेणगंधत्वाच्च
पायोऽविसर्गात् ॥ मनःसाधारणंयंचानाकार्यंयंचवृत्तिग्राहकत्वात् ॥ बुद्धिर्म
नोविशेषःपाचकपाठकवत् ॥ यंचघ्राणवृत्तिर्वायुविकारएव ॥ तदात्मकत्वेनो
पलभ्यमानत्वात् ॥ एवंभूतानिजडानितदंशसंयोगेन्द्रियाणिजडानि ॥ भोभ

॥ रामः ॥

॥ ११ ॥

गवन् ॥ स्वस्वविषयंजानंतिकथमिन्द्रियाणिजडानि ॥ तच्छृणु ॥ अरेश्रोत्रमात्मा
नंनजानाति ॥ परमपिनजानाति ॥ स्वविषयंशहृत्तुंनेष्टुः ॥ अन्यविषयमपि
ज्ञातुंनसमर्थः ॥ उभयथाजडम् ॥ किंचशहृत्तुंनंउभयसाधनमित्यर्थः ॥ प्रदीप
वत् ॥ यथादीयोरूपादिज्ञानसाधनं ॥ यथादीपेनरूपादिगृह्यते ॥ तथाश्रोत्रे
राशहृमिति ॥ एवमितराण्यपि करणानिकर्मेन्द्रियाणिक्रियासाधनानीत्येव
यथादीपवत् ॥ अतंतजडानित्वंनभवसि ॥ इतिमिदंत्वंतुज्ञानमेव ॥ भोभगवन्
॥ श्रोतृसतिदेहश्चेष्टतेइन्द्रियाण्यपिचेष्टते ॥ श्रोतृगतेदेहश्चेष्टाहो नोभवति ॥

॥ अ. बो. ॥
॥ १२ ॥

इंद्रियाण्यपि तादृशानि भवन्ति ॥ अतः प्राणस्वाहंत न भवसि कथं चेत्तस्या
भावात् सुषुप्तौ स्वप्ने उच्छ्वासनिश्वासरूपेणाप्रवर्तमानोऽप्ययमंतर्वह्निः ॥ अत्रा
नजानाति चैव गृहं प्रविश्यापरुह्य भूषणानि गच्छति सति नजानाति ॥ अतोऽयं
तजडा एव प्राणादयः देहवदेव ॥ अपि च ॥ एकस्मिन् पर्यंकशयने स्वस्त्रिया
स्वपुरुषे स्थिते सति कश्चिज्जागृत्य स्त्रिया सह विहृत्य भूषणानि परिहृत्य
गच्छति सति स्थं न कर्तव्यं तस्मिन् यतो न निवारयति अतोऽयं तजडा प्रवृद्धो जा
नाति इति चेत् ॥ यतः सर्वाद्यवस्थासु येन उच्छ्वासनिश्वासरूपेणास्योपरतिर्ना

॥ रामः ॥
॥ १२ ॥

स्येव ॥ स्थित्वाप्यसौ नजानाति कथं स्थं इदानीं कस्मिन् भागेऽसौ वर्तते इति पृ
ष्टव्यं स्मिन् भागेऽहं वर्तते इति वक्तुं नजानाति अतः स्थित्वापि नजानाति ॥ तस्याप्य
मर्थः ननु जडश्चेत्प्राणः कथं जडं शरीरं चेष्टयति उच्यते जडोऽपि जडं चेष्टयन् लोके
दृश्यते कुतः प्रचंडमारुतो गृहाच्छादनयर्गाशाखावृक्षमन्यत्र पातयति ॥ ज
डस्याप्ययमेव स्वभावः ॥ नैतावता प्राणा आत्मा भवति प्राणस्य चेष्टानस्वतं
त्रा कर्माधानैव कथं स्थं जाग्रतः स्थितिनिमित्तं कर्मोद्भवं भवति तदुपक्षये स
र्वाणि गृहीत्वा बुद्ध्यधीसंयर्कजनितविज्ञानेन सह स्वप्नं सुषुप्तिं वा गच्छेत् ॥

॥ श्रीवो ॥
॥ १३ ॥

एवंस्थानत्रयमनुचरन्गच्छतिकर्मनिमित्तं चेदंगमनागमनम् ॥ प्राणोपितक
र्मवशादेवशरीरं परिपालयन्वर्त्तते ॥ यतोव्यानादिव्यापारचेष्टां कर्तुं न समर्थः
॥ अतो जडा एव प्राणादयः ॥ एवं पंच प्राणमनो बुद्धिदशेंद्रियसमन्वितं ॥ अ
पंचीकृतभूतोत्पंसूक्ष्मांगभोगसाधनम् ॥ अस्य प्राणस्य चैतन्यमाभूत् ॥ भो भ
गवन्मनसि स्वस्थे यश्च तिष्ठति शृणोति ॥ अहं संकल्पवान् विकल्पवानित्यनुभवाच्च
॥ मनो व्ययेन यश्च तिष्ठति शृणोति अतो मनस्वाहं ॥ तन्न भवसि ॥ इदानीमे मनो
न्यत्रेदानीं स्थिरीभूतमुभयवृत्तियौवेति ॥ सत्त्वं मनो न भवसि मनसः सकाशा

॥ रामः ॥
॥ १३ ॥

त्वं द्रष्टुमिन्न एव ॥ अपि च तन्मनः सा बुद्धिरित्युच्यमाने प्रतिक्षरां विलक्षणे ॥
अपुगयद्भावनीयमनयोरेकस्य नाशोऽन्योत्पत्तिः ॥ मनोऽत्यतेर्मनो विनाशवच्च
सुषुप्तेरभावादिति तवैवानुभवः ॥ अत्र श्रुतिरपि आत्मनो मनोजातमिति ॥ तत्रै
व विलीयत इति अतो मनस्तन्न भवसीति सिद्धं ॥ भो भगवन् ॥ एवं इन्द्रियसमूह
त्मकं सप्तदशकं लिङ्गशरीरं त्वं न भवसीति सिद्धमित्येतत्सत्यं ॥ भो भगवन् ॥ लि
ङ्गशरीरमहं न भवामि ॥ अनेन ज्ञानेन मम कालाभो भविष्यति ॥ अरे सावधान
मतिः शृणु ॥ यद्दालिङ्गशरीरं त्वं न भवसि तदा गमनागमने स्वर्गनरकादिभोगो

॥ अथो ॥
॥ १४ ॥

पित्तवनास्येव ॥ यथा जानुनिभमेयंगुरिव तथा लिंगशरीरनाशे गमना गमने त
वनास्येव ॥ अपि च प्रारब्धफलभोगो पित्तवनास्येव ॥ भो भगवन् ॥ तत्कथं इ
त्थं देहो भोगाय तनं विषयाणि भोग्यानि ॥ इन्द्रियाणि भोगसाधनानि मनो बुद्धि
र्भोक्ता एवं भोक्ता भोगाय तनं भोग्यानि भोगसाधनानि एतच्चतुष्टयं त्वं न भव
सि ॥ तस्मादारंभककर्मफलभोगस्तवनास्येव ॥ भो भगवन् ॥ जायत्स्व त्रे सुख
दुःखमहमनुभवकथं सुखदुःखममनास्ति ॥ तच्छृणु अरेशरीरगतचक्षुःश्र
वणोदरवेदनादयः सुषुप्तिवस्थायामाद्यन्त्रस्य बुद्धिरहितस्य तदनपत्तीयंते ॥

॥ रामः ॥
॥ १४ ॥

अतस्ते तव धर्मान भवन्ति क्षेत्रस्यैव त्वं स्वात्मनि ह्यथामन्यसे ॥ मूढो यथा जल
स्थं चन्दं मन्यते ॥ यतः शास्त्रमाह ॥ सशरीरस्य प्रिया प्रियौ स्पृशत नामस्य अशरी
रं वाव संतं न प्रिया प्रियौ स्पृशत इति ॥ श्रुतिशाखा कामसंकल्पो विचिकित्सा
श्रद्धा धृतिरहृतिर्हीर्षा भौरित्येतत्सर्वमनस एव ॥ अत्र भगवद्वचनम् ॥ इच्छा द्वे
ष सुखं दुःखं संघातश्चेत्तना धृतिः ॥ एतत्क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम् ॥
स्मृतिरपि ॥ रागेष्वा सुखदुःखादिवुद्धौ संत्तां प्रवर्तते ॥ सुषुप्तौ नास्ति तन्नाश
तस्माद्बुद्धेस्तु नात्मनः ॥ अतः करणधर्ममित्यर्थः ॥ इति श्रुतिस्मृतिगुरुस्वानु

॥ अवे ॥
॥ १५ ॥

भवात् ॥ लिंगशरीरमहं न भवामि इति यदा ज्ञानं जातं ॥ तदा नाना योनि भ्रम-
राभंशः ॥ नवगुणारहितो भवसि ॥ स्वामिस्तनवगुणः कः उच्यते बुद्धिराग-
प्रयत्नद्वेषसंस्कारधर्माः धर्मसुखदुःखानीति ॥ भो भगवन् ॥ अंतःकरणे
षु बाह्यकरणेषु ह्यहमनुसंधाता ॥ देहो हं न भवामि ॥ इन्द्रियाण्यहं न भ-
वामि ॥ प्राणाय हं न भवामि ॥ मनो बुद्धिरप्यहं न भवामि ॥ एतत्सर्वस्यानु-
संधातारं मामहं न जानामि इति भ्रमश्चित्रम् ॥ अतः को हं देहीति निःसंदेह-
आंति निरासं कुरु ममेति विज्ञापितः सन् गुरुरूपदिशति ॥ तत्कथं ॥ इत्थम्

॥ रामः ॥
॥ १५ ॥

॥ किन्त्र जानामीति ॥ न च कारणाशरीरमया कृतज्ञानसंज्ञिकमस्ति तत्कथं
॥ इत्थं इदं सर्वं दृश्यं पृथक् पृथक् रूपं त्वं जानासि ॥ आत्मानमेव न जानामि इ-
ति वदसि ॥ एतदेव तवात्मा ज्ञानं इदमेव कारणाशरीरम् ॥ अस्याश्रयस्त्वमेव
तत्कथं इत्थं ॥ त्वदन्यः कोपि न जानाति ॥ इति त्वमेव वदसि मामहं न जानामीति
॥ अतः अस्याज्ञानस्य त्वमेवाश्रयः ॥ अतः अस्याज्ञानस्य त्वमेवाश्रयः ॥ अ-
ज्ञानभ्रमचत्वं सम्यक् वेत्ति अतस्त्वं जडो न भवसि ॥ वेद्यं वेत्तत्वात् ॥ अतस्त्वं
ज्ञानं ॥ किं ज्ञानं तत् ज्ञानमपि त्वमेव त्वयि स्थितमज्ञानं यतो जानासि ॥ अ-

॥ अ. वो ॥

॥ १६ ॥

तस्तस्य पृथक् साक्षी तव दृश्यमानं त्वं न भवसि स्थूल सूक्ष्म शरीरवत् ॥ अतः
कारणा शरीरादिन्नस्त्वम् एवमाश्रयविलक्षणा ज्ञानमात्रसाक्षिस्त्वरूपत्वं
एवं कोहमिति वदसि अनवच्छिन्ना खंडदंडायमानज्ञानस्वरूपं भवान् को
हमिति वदसि तत्तु निःसंशयं शृणु ॥ इन्द्रियाणि स्वात्मानं स्ववृत्तिं च न जानं
ति परस्परमपि न जानंति अतो जडानित्वं तु इन्द्रियाणि इन्द्रियवृत्तिं च सदा
जानासि मनः स्वात्मानं न जानाति ॥ परस्परं बुद्ध्यादिव्यापारकर्तुं न समर्थः
अतो जडानित्वं तु मनो बुद्ध्यादीनि सदा जानासि अतस्तव स्वरूपं ज्ञानमेव

॥ रामः ॥

॥ १६ ॥

॥ यथाराहोः शिरः शिरस्य वराहः तथा ज्ञानमेव त्वं तथा च श्रुतिः येन वायुश्च
तियेन वाष्परोति येन वा गंधानां जिघृति येन वा वाचं व्याकरोति येन वा स्वादु
विजानाति तद्विज्ञानस्वरूपो वेति विश्वं न च तस्य वेत्ता तमाहुरयं पुरुषं पुरा
णायस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥ स्मृतिरपि ॥ इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्य
परं मनः मनस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः ॥ ज्ञानमात्रस्वरूपत्वमिति भा
वः ॥ अथ विधिमुखेन प्रतिबोधयति यतो ज्ञप्तिस्वरूपत्वं अतस्तवा ज्ञानं ना
स्ति ॥ यथा सूर्ये तमः अतस्तस्या ज्ञानस्य निवर्तकं ज्ञानमपि तव नास्ति ज्ञान

॥ श्रीवो ॥

॥ ७ ॥

स्वरूपत्वात् ॥ यथादीपस्यान्यदीपस्येच्छानास्येव प्रकाशरूपत्वात् ॥ तस्मादज्ञान
ज्ञानोद्भवो बंधमोक्षावपि तवनास्येव ॥ अतो नित्यमुक्त एव त्वमत्र ॥ शास्त्रमाह
॥ अनात्मन्यात्मधीर्वंधस्तन्नाशो मोक्ष उच्यते ॥ बंधमोक्षौ न नियते नित्यमुक्त
स्य चात्मनः ॥ अतस्त्वं चिद्रूपम् ॥ सद्रूपत्वमुदर्शयति चक्षुरादीनिकरणा न्या
दित्पाद्यनुगृहीतानि स्वस्वविषयेषु प्रवर्तते तत्र बुद्धिः करणव्यापारमनु
भवति तच्चैतन्योज्ज्वलितो भयात्मक इष्टीदृश्याकारं विपरिणामनेतज्जागर
णं तस्य साक्षीत्वं चैतन्यं ॥ जाग्रत्संस्कारप्रत्ययवासनावसित बुद्धिः पुष्प

॥ रामः ॥

॥ ७ ॥

टकवत्तच्चैतन्योज्ज्वलितो भयात्मक इष्टीदृश्याकारं विपरिणामनेतत्स्वप्नं
भवति ॥ तस्य पृथक् भूतः साक्षीत्वमेव ॥ जाग्रत्स्वप्नावस्था सर्वसंस्कारैः सह
बुद्धिः सात्ममूला विद्यायां लीना सा विद्या संस्कारमात्रविशिष्टा त्वयि विश्र
म्यनिर्विकल्पानुभवाभूत्वा त्वयि तिष्ठति ॥ इयं सुषुप्त्यवस्थानकं च न कामं का
मयति न कंचन स्वं प्रपश्यति ॥ सुखरूपमेति ॥ यो वेति तस्य त्वं साक्षी स्वरूप एव
॥ एवमवस्था त्रयभावावसाक्ष्यः नुस्यूतं पृथक् भूतं चैतन्यं त्वं ॥ अतः कालत्र
यस्थायी अथवा त्रयसाक्षिरूपेण सर्वदा भावस्वरूपमित्यर्थः ॥ अन्यसत्ता

॥ अ. बो. ॥

॥ १८ ॥

मसतां स्वयं जानासि स्वसत्ता स्वत एव प्रमाणा स्वसत्ता जानाश्रयं विना न संभ
वति ॥ अतः स्वसताः नुभवसिद्धं अतस्तव स्वरूपं सद्रूपम् ॥ आनंदरूपतां
प्रदर्शयति ॥ व्यापृते धिद्विषयेषु स्वस्वविषयेषु तेनात्यंतश्रमितानि त्वपि सु
खस्वरूपे विश्रम्यः ॥ सुखस्वरूपत उचितानि त्वया स्वस्वव्यापारे समर्थानि भवं
तीत्यर्थः ॥ यथा पुटसु गन्धवत् ॥ अतस्तव स्वरूपमानन्दरूपम् ॥
अद्वितीयं प्रदर्शयति ॥ आवह्मादिः पीलिकांतमनुस्यूतमंतर्यामि साक्षी सु
व अतस्त्वमद्वितीयं ॥ तथा च श्रुतिः ॥ एको देवः सर्वभूतेषु गुढः सर्वव्यापी सर्व

॥ रामः ॥

॥ १८ ॥

भूतांतरात्मा ॥ कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेताः केवलो निर्गुणश्चेति
ननु साक्षी प्रयंचस्पद्वितीयः किन्न भवति ॥ शृणु मृदिकारेषु मृदिव सुवर्गाविका
रेषु सुवर्गमिव तंतु कार्येषु तंतुरिव विविधवर्तंश्चिदेवरज्जुसर्पवत् ॥ श्रुतिकार
जतवत् ॥ अतस्त्वमद्वितीयः ॥ अखण्डत्वमप्रदर्शयति ॥ विजातीयसजातीय
स्वगतभेदरहितत्वादेकरसं अखंडत्वं सैधवयनवत् ॥ अचलत्वं प्रदर्शयति
जन्ममृत्युरहितत्वात्त्वमचलः ॥ अजत्वं प्रदर्शयति अनादित्वात् ॥ कारणर
हितत्वात्त्वमजः ॥ अक्रियत्वं दर्शयति ॥ यथा चुंबकसन्निधिसत्ता मात्रेण ज

॥ अ. बो. ॥
॥ १५ ॥

दुमयं लोहं चेष्टते ॥ तथा हंकारममकारेणाप्रयत्नरहितस्य सच्चिदानंदस्वरूपस्य
तव सत्ता सन्निधिमात्रेण देहं द्रियप्राणमनो बुद्धि स काशात् सदृशक्रिया उत्पद्यं
ते ॥ अतस्तव स्वरूप सक्रियं ॥ तथा च आत्मैव तन्यमाश्रित्य देहं द्रियमनो धियः
॥ स्वकिं पार्थेयुर्वर्तते सूर्या लोकं जनाश्रवः ॥ अत्र भगवदाकं शरीरवाङ्मनोभि
र्यत्कर्म प्रारभते नरः ॥ न्यायं वा विपरीतं वा पंचैते तस्य हेतवः ॥ ॥ सच्चिदानंद
मक्रियस्वरूपं तव सत्यस्वभावो यथा ॥ अमुष्मवत् सवितुः प्रकाशवत् ॥
अथ कूटस्थ स्वरूपत्वं प्रदर्शयति ॥ कूटस्थमविकारिकूटवन्तिष्ठतीति कूटस्थ

॥ अ. म. ॥
॥ १५ ॥

अतस्त्वं कूटस्थः ॥ अनन्ततां प्रदर्शयति ॥ अवक्तादिपृथिवीपर्यंत सर्वतत्त्वे
षु पूर्वव्यापकं चैतन्यं ॥ यथा घटोत्पत्तेः पूर्वव्यापकं नभः ॥ अतस्त्वमनंतः ॥ स्वप्र
काशत्वं दर्शयति ॥ तव दृश्यमानमिदं सर्वत्वं न भवसीति तवैवानुभवः सच्चिदा
नंदस्वरूपत्वं भवति ॥ तवैव स्वसंवेद्यं अतस्त्वं स्वयं ज्योतिः स्वरूपः ॥ ११ ॥ ब्रह्म
त्वं प्रदर्शयति ॥ ब्रह्मत्वाद्ब्रह्मत्वादाप्रत्यगात्मेह चोच्यते ॥ त्वं ब्रह्म परं रूपं गी
यते बहुधा श्रुतिः ॥ अतस्त्वं ब्रह्म ॥ १२ ॥ अतश्चित्सदानंदो द्वितीयमखंडमव
लमजमक्रियंकूटस्थानंतस्वरूपं स्वप्रकाशं ब्रह्म ॥ एतैरेकादशभिर्विशेष

॥ अ. बो. ॥
॥ २० ॥

गौविशेषितं परं ब्रह्म तदेवाहमिति प्रतीयते ॥ यथानीलं महत्सु गंध्युत्पलव
दात्मा ॥ एवं नित्यं शुद्धं बुद्धं मुक्तं मलसंभावत्वमिति तवैवानुभवो जातः ॥ अतश्च
तिस्रवप्रमाणम् ॥ प्रज्ञानस्य नाम धेयानि आत्मा वा इमं दमेक एवाग्र आसीत् ॥
तस्माद्वै तत्सृष्टा तदेवानुप्राविशत् ॥ अंतःप्रविष्टः शास्त्राजनानां अनंतरमवा
ह्यं स वा ह्याभ्यंतरो ह्यजः ॥ अशरीरं स शरीरेषु ज्ञात्वा देवं सर्वपाशाय हानिः ॥ अ
त्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिर्भवति ॥ यो यं विज्ञानमयः पुरुषो यमसंगो ह्ययं
पुरुषः यो यमविनाशी पुरुषः प्रत्यगानंदमयः पुरुषः ॥ सहस्रशरीर्यं यं

॥ रामः ॥
॥ २० ॥

रूपः ॥ यो यममृतमयः पुरुषः विज्ञानमातनंदं ब्रह्म ॥ प्रज्ञाप्रतिष्ठा ब्रह्म सत्यं
ज्ञानमनंतं ब्रह्म एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म ॥ अयमात्मा ब्रह्मेत्यादि श्रुतिभ्यः स्मृति
भ्यश्च क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्मि १ ॥ नवद्वारे पुरे देही २ ॥ अनादित्वात् निर्गुणात्वात्
३ ॥ समं सर्वेषु भूतेषु ४ ॥ उत्तमः पुरुषस्तत्त्वतः ५ ॥ न जायते म्रियते ६ ॥ ना
दत्ते कस्यचित्पापं ७ ॥ अविभक्तं विभक्तेषु ८ ॥ विशाविनयसम्यग्ने ९ ॥ वा
सुदेवः सर्वमिति १० ॥ उयदृष्टानुमत्ता च ११ ॥ सर्वेन्द्रियगुणाभासं १२ ॥
आत्मेव देवताः सर्वाः ॥ एवमेतैश्च विशेष्यगौर्विशेषितं परं ब्रह्म तत्त्वमसि

॥ अ. वो ॥

॥ २१ ॥

॥ इति ॥ स्वानुभवः ॥ ब्रह्माहमस्मीति श्रुतिं गृहीत्वा श्रीगुरोराज्ञया ॥ एवमेव द
वाक्यतः श्रीगुरोः सकाशात् स्वतः ॥ एवं त्रिप्रकारेणा ब्रह्माहमस्मीति ज्ञात्वा
मुक्त इति ॥ तथा च श्रुतिः ॥ वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णात्मसः परस्मा
त् ॥ तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्थाविद्यते यनायेति ॥ स्मृतिरप्याह
अन्यथा शास्त्रगतेषु लुठतां भवतामिह ॥ भवत्यहं विमाज्ञानं कल्पैरपि न नि
र्वृतिः ॥ यावदज्ञानभावः स्यातावद्वैनास्ति भावना ॥ भेदभावनयोदेति सर्वस्मि
न्नेकतालयः ॥ ज्ञानं भक्तिश्चैवैराग्ये एतदेव न संशयः ज्ञात्वैक्यं सहजस्यैव वि

॥ रामः ॥

॥ २१ ॥

वे केनैव नागतः ॥ तस्मात्साधनानन्तरं नास्ति ॥ अत्र भगवद्वचनम् ॥ य एवं वे
ति पुरुषं प्रकृतिं च गुरोः सह ॥ सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयो भिजायते ॥ १ ॥
वद्भूनां जन्मनामंते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते ॥ वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदु
र्लभः ॥ तस्मात्सर्वमहं वासुदेवाख्यं अव्ययं ज्ञातव्यम् ॥ एतत्तज्ज्ञेयं नित्यमेव सं
स्थितम् ॥ नातः परं वेदितव्यं हि किंचित् ॥ एक एवात्मा यं ब्रह्म संसारधर्मविमुक्त
स्त्वमिति सिद्धम् ॥ एवं त्वमभयं प्राप्नोषि संसारदुःखात् मुक्तोऽसीति ॥ एतत्सर्वं वि
मृश्यथेच्छसि तथा कुरु अतस्त्वं वेद किं करो न भवसि ॥ यतः शास्त्रमाह ॥ आ

॥ अ. वो. ॥
॥ २२ ॥

त्मानमद्वयंकश्चिज्ज्ञानातिजगदीश्वरम् ॥ यदेतितत्सकुरुतेनभयंतस्यकु
त्रचित् ॥ आत्मैवेदंजगत्सर्वंज्ञातंयेनमहात्मना ॥ यदृच्छयावर्तमानंतन्निषे
धुंक्षमेतकः ॥ भोभगवत् ॥ यद्यपिज्ञानोत्पत्त्यनन्तरस्युनर्जन्माभावउक्तः ॥ त
थापिप्राग्ज्ञानोत्पत्तेरत्रजन्मनिकृतानांकर्मणांउत्तरकालभाविनांच ॥ या
निवातिक्रान्तानेकजन्मकृतानितानिच ॥ तेषांफलमदत्त्वातन्नाशोनयुक्त
इति ॥ तस्माद्विप्रकारारापित्रीणिजन्मारभंते ॥ संहतानिवासर्वारोपेकज
न्मारभेत् ॥ अन्यथाकृतविप्रनाशःसर्वज्ञानवस्थाप्रसंगात्शास्त्रानर्थक्यं

॥ रामः ॥
॥ २२ ॥

स्यात्इति ॥ नाभुक्तंक्षीयतेकर्मकल्पकोटिशतैरपि ॥ अवश्यमेवभोक्तव्यंकृ
तंकर्मशुभाशुभमिति ॥ नजन्मजायतेइतियदुक्तंतत् ॥ अयुक्तम् ॥ तत्रज्ञाना
ग्युपस्पृष्टानिसर्वकर्मबीजानिदह्यंतेनांकरयंति ॥ ॥ तथाचश्रुतिः ॥ बीजा
न्यग्युपदग्धानिनरोहंतियथापुनः ॥ ज्ञानदग्धैस्तथाक्लेशैर्नात्मासंयज्यतेपु
नरितिअमुतावत्ज्ञानोत्पत्त्यनन्तरकालकृतानांकर्मणांज्ञानेनदशहोज्ञानस
हभावित्वान्नत्विहजन्मनिज्ञानोत्पत्तेः ॥ प्राक्कृतानामतीतानेकजन्मांतरकृ
तानांकर्मणांदशहोयुक्तः ॥ तन्नजीवन्मुक्तस्तथावानेवकालविलंबः ॥ मुक्तौया

॥ अ. बो. ॥

॥ २३ ॥

वत्प्रारब्धं क्षीणं न भवति ॥ स्वस्वरूपं प्राप्नुयात् ॥ मुक्तो भवति ॥ तस्य तावदे
व चिरं यावत् न विमोक्षे इषीका तुलवत् सर्वाणि कर्माणि प्रदह्यन्ते ॥ स्मृतिरपि
॥ ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥ भो भगवन् ॥ सर्वाणि कर्मा
णि तिविशेषणात् ॥ यथा वर्तमानजन्मारंभकानि न क्षीयन्ते फलदानाय प्रवृ
त्ता येन ॥ सत्यपि ज्ञाने तथा प्रारब्धफलानामपि कर्मणां क्षयो न युक्त इति ॥
तदसत्त्वात् तेषां मुक्तेषु वत् ॥ प्रवृत्तफलत्वात् यथा पूर्वलक्षवेधाय मुक्तश्च
पुनर्न बोधो लक्षवेधोत्तरकालमथारब्धवेगक्षयात् यत नैनैव निवर्तते ॥ एवं

॥ रामः ॥

॥ २३ ॥

शरीरारंभकं कर्म शरीरस्थितिप्रयोजने निवृत्तेऽपि आसंस्कारवेगक्षयात् पूर्ववत् वर्त
ते एव ॥ किं बहुना देहयात्रा मात्रार्थमिच्छानिच्छा यरेच्छा प्राप्नोति आरोपितसुख
दुःखलक्षणानि प्रारब्धफलान्यनुभवन् ॥ अतः करुणा भासादीनामवभासकः स
न्तिष्ठत्येव प्रारब्धकर्मक्षयात् जीवन्मुक्तानां पुनर्जन्माभावः ॥ तथा च ॥ शास्त्रेण
न श्येत्परमार्थबुद्धिः कार्यक्षमं न श्यति चापरोक्षात् ॥ प्रारब्धनाशात् प्रतिभास
नाश एव क्रमान्न श्यति चात्ममाया ॥ कर्मणां मायामूलत्वात् मायानाशे सर्व
कर्म भस्मसाद्भवेत् ॥ ननु ज्ञानोत्तरकाले स्वेच्छाकृतानां कर्मणां शरीरान्तरे

॥ अ. बो. ॥

॥ २४ ॥

णापिभोगोभवत्वितिचेत् ॥ तन्नतस्यकर्मफलोपचयकर्तृत्वाद्यभिमानोना
स्तेवचसंगोनहिसज्जतेएतेइच्छादयआत्मन्यवरोप्यंतेक्षेत्रधर्माःसदृशं
चेष्टतेस्वस्याःप्रकृतेर्ज्ञानवानपि ॥ ध्यायतीवलेलायतीवेतिश्रुतेः ॥ गुणागु
णोषुवर्तंतइत्यनुसंधानेनशरीरयात्रास्थितिः ॥ अन्यथाशरीरयात्रास्थिति
र्नप्रसिद्धेत ॥ तथाच ॥ गतसंगस्यमुक्तस्यज्ञानावस्थितचेतसः ॥ यज्ञायाच
रतःकर्मसमग्रंप्रविलीयते ॥ जीवन्मुक्तप्रारब्धक्षयेशरीरयातात्पूर्वत्वह
कर्मविभागंशृणु ॥ तदधिगमेउत्तरपूर्वाद्ययोरश्लेषविनाशोतस्यपुत्राहा

॥ रामः ॥

॥ २४ ॥

यमुपयंति ॥ सुहृदःसाधुकृत्यंदिवंतःपापकृत्यम् ॥ नतस्यप्राणाउत्क्रामंति
अत्रैवसमवलीयंते ॥ किञ्चप्रारब्धविश्रितंभुक्तेशेषंज्ञानेनदह्यतेशरीरंत्वि
तरत्कर्मनदेष्विप्रियवादिनोः ॥ अनारब्धं हिज्ञानेननिर्बीजंक्रियते ॥ अपिच ॥
अस्यजीवन्मुक्तस्यप्रारब्धभोगार्थंशरीरधारणोकोदोषः ॥ यथाउत्तरवातदंष्टोर
गवत् ॥ अविद्यानाशेत्कार्यदेहद्वयमस्ति तत्किंकरिष्यति ॥ स्वामिन्कारणाना
शेकार्यमस्ति तंतुनाशेपटोस्तीतिकुत्रदृष्टंउच्यते ॥ कारणानाशेकार्यमस्तीतिलो
केदृश्यते ॥ यथारज्जुस्वरूपेज्ञातेसर्वज्ञानंनिवर्ततेतथापिभयजननितंकंपा

॥ अथो ॥

॥ २५ ॥

दिकं वर्तते ॥ तथा च श्रुतिः ॥ यथा हि निर्वर्तनी वल्मीके मृता न्यस्ता पितथैवेदं शरी
रं ॥ अस्मिन् विदत्त शरीरे यतिने स्थिते वासमुक्त इति ॥ दग्ध पटवत् ॥ शक्तिरपि ॥ स
देवमुक्त इति ब्रह्मैव स न ब्रह्माप्येति विमुक्तश्च विमुच्यत इति ॥ स्वभावतस्त्वनित्य
मुक्त एव ॥ इदानीमपि ॥ यथा स्वप्नदृष्टा स्वप्नगत भये नैव प्रबुद्धः स्वप्नव्यवह
रे सर्वस्मिन् मिथ्या भूते निरस्ते सत्यस्वरूपं स्वयमेवावशिष्यते ॥ तथैव भ्रान्तिमू
ल संसारे महा स्वप्नव्यवहारे सर्वस्मिन् मिथ्या भूते निरस्ते सत्यस्वरूपं स्वयमेवा
वशिष्यते ॥ ननु प्रारब्धकर्म क्षयात् ॥ शरीरनाशः शरीरनाशात् ॥ पुनर्जन्माभा

॥ रा ॥

॥ २ ॥

वः सर्वविशेषरहितं शून्यमेव जातं तर्हि नैवाहमिदमुच्यते ॥ किंच प्रमाणा वि
षयत्वान्नास्ति ब्रह्मेति प्रसज्यते ॥ असदेव प्रशस्तं सत्यस्वरूपं स्वयमेवावशि
ष्यते तत्किमर्थमंगीकरणीयं ॥ तदसत् शून्यं निर्मुच्यापित्व चंसर्गः स्वस्वरूपं न
मुंचति ॥ नात्मात्मेति च यो हेतुरिति वक्तुं न युज्यते ॥ किंच ॥ यथा चंद्रो ह्यमावास्या
मलिंगत्वान्न दृश्यते ॥ अमावास्यां यथा चंद्रो दृश्यते नार्कयोगतः ॥ दृश्यक्षया
त्तथा द्रष्टुर्व्यवहारे न दृश्यते ॥ १ ॥ अथात आदेशो नेति नेतीत्यस्थूलमनरा
अहस्वश्रुति श्रुतेः ॥ यतो वाचो निवर्तते अप्राप्य मनसा सह ॥ यद्वाचानाभ्युदि

॥ अवे ॥
॥ २८ ॥

तमित्यादिनिषेधस्य सिद्धिर्नास्ति ॥ सर्वस्य निषेधस्य सावधिकत्वात् ॥ अतएव
सत्यस्वरूपं स्वयमेव शिष्यते ॥ यन्निषेधद्वाराः सदुक्तं तत्सर्वं प्रपञ्चस्य ॥ नत्वात्म
नः यदात्मनश्च सदुक्तं भवति तदा बंध्या पुत्रेणाकार्यं कथं न निर्वहति ॥ अतएव
सदेव प्रमाणा मात्मनः सत्सम्यतिः सद्भावे श्रुति प्रमाणा ॥ सदेव सोम्येदमग्र
आसीत् सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म ॥ स्मृतिरपि ॥ अविनाशितु तद्विद्विद्येन सर्वमि
दं ततम् ॥ इत्यादि किंच ॥ ब्रह्म सद्भावे प्रमाणापेक्षानास्ति स्वतः प्रमाणां ब्रह्म
जायत्याद्यवस्थात्रयेषु प्रमातृत्वाव्यभिचारात् ॥ कूटस्थ नित्यता सुषुप्तौ व्यभि

॥ रामः ॥
॥ २८ ॥

चरतीति चेन्न ॥ तत्रापि प्रमेयत्वमेव निवारयति सर्वलोकाः कथं नाहमत्र सु
षुप्तौ किंचिदुपलब्धवानिति न प्रमातृत्वम् ॥ असिद्धस्य हि वस्तुनः परिस्थितिं प्र
माणापेक्षानत्वात्मनः ॥ आत्मनश्चेत्प्रमाणासिद्धिः कस्य प्रमातृत्वं स्यात् यस्य
प्रमातृत्वं स एवात्मेति निश्चीयते ॥ अतएव स्वतः सिद्धस्यात्मनो नः प्रमाणा
पेक्षा यदिदं दृश्यं जातं तदविश्रया कृतं प्रतीतिमात्रं कूटस्थ नित्यता सिद्धत्वा
दात्मनः सत्ता सामान्यमनुस्यूतं वर्तते एव नाभावो विद्येते सतः ॥ सत्स्थूलका
र्यं असत्सूक्ष्मकारणम् ॥ तत्सर्वं चिद्विवर्तरूपेणावस्यैव भातितथा च ॥ विस्वा

॥ अ. बो. ॥
॥ ३ ॥

रः सर्वभूतस्य विष्णोर्विश्वमिदं जगत् ॥ इष्टव्यमात्मवत्तस्मादभेदेन विचक्षरौः
॥ यस्मात् ज्ञानादृतेनास्त्यर्थसत्ता तस्मात् ॥ ज्ञानं तु कथम् ॥ एवं बहुधाकारं श्रु
णु अनिर्वाच्या महती माया तक्ष्मणा शक्तिर्यथा नानाभावं नयति ॥ तथा च
श्रुतिः ॥ इंदो मायाभिः पुरुषं पश्यते ॥ ननु द्वावेतौ ब्रह्मणोरूपमित्युक्तत्वा
द्वास्तवं द्वैतं भवतु ॥ मैवं अविशया कृतत्वा द्वैतस्यातो न वास्तवम् ॥ तथा च
यत्र हि द्वैतमिव भवति तद्विदितं इतरं यदपि इत्यादि ॥ यत्र त्वस्य सर्वमात्मै
वाभूत् ॥ तत्केन कस्य श्येत् ॥ येनेदं सर्वं विज्ञातं तं केन विजानीयात् ॥ नान्यो

॥ रामः ॥
॥ ३ ॥

तोस्ति इष्टानान्यो तोस्ति श्रोतानान्यो तोस्ति विज्ञाता ॥ यदयं सर्वमात्मा विज्ञाता
रमरे केन विजानीयात् इति ॥ एतत्सर्वमखिलमात्मैव अतस्तद्वासकं नित्यश्रु
द्वुद्धमुक्तस्वभावप्रत्यक् चैतन्यमेवात्मा तत्त्वमिति एतद्वेदांतविदनुभवति
श्रुतिः ॥ गुरुप्रसादेन जायमानं ब्रह्म परोक्षवृत्तिः साधनेन माया निद्राया प्रबु
द्धः सन् जीवन्मुक्तः ॥ प्रारब्धकर्मजनितफलावधिप्रतिलोकमनुग्रहपूर्वव
र्त्तिष्ठति ॥ शास्त्रमपि ॥ ज्ञात्वाप्यसंयं संप्रोत्थं यथा कंयन्नमुंचति विध्वस्तारि
लमोहोपिमोहकार्यं तथात्मवित् ॥ १ ॥ अस्य जीवन्मुक्तस्य देहधारणं लोक

॥ अ. बो. ॥
॥ २७ ॥

स्योपकारार्थमिति ॥ श्रुतिरपि ॥ अज्ञानाद्यादनश्च शरीरं नो यभोगार्था यलोक
स्योपकारार्था यचयरिग्रहेत् ॥ भो भगवन् ॥ लोकस्योपकारः किं उपकारस्त्रि
विधश्चेति तत्कथं इत्थं दर्शनं भजनं संभाषणं चेति ॥ दर्शनेन पापक्षयो भव
ति ॥ भजनेन श्रेयसा मुत्तरोत्तरवृद्धिः ॥ संभाषणेन मोक्षो भवति ॥ एवं नित्य
शुद्धबुद्धमुक्तसत्यस्वभावरूपो हं ॥ एवं विधो बोध आचार्य प्रसादादज्ञानात्प्रव
द्ध संसारविनिर्मुक्तो व भवति ॥ श्रुतिरपि ॥ आचार्य वात्सुरुषो वेद आचार्याद
देत विद्यां विंदति ॥ तस्मिन् शोकमात्मवित् ॥ भिद्यते हृदयं यथिच्छिद्यते सर्वसं

॥ राम ॥
॥ २७ ॥

शयाः ॥ क्षीयंते चास्य कर्माणि तस्मिन् हृदये परावरे ॥ ज्ञानान्निःसर्वकर्माणि भ
स्मसात्कुरुतेर्जुन ॥ ब्रह्मविदुस्तैव भवन्ति ॥ इदानीमन्यविद्योपासने दोषमा
ह ॥ किंच अविद्या क्रिया उपदिशति कालांतरे अनित्यफलतां दर्शयति श्रुति
रपि ॥ सर्वा विद्या क्रिया परा ॥ यदि क्रिया फलं मोक्षो भवेत् ॥ अनित्यं त्वं प्रसज्येत
द्यद्वत् स्वर्गादिफलं न श्येत् इति ॥ अमुमेवार्थं श्रुतिरप्याह ॥ यथेह कर्माचि
तो लोकः क्षीयते एवमेवा मुञ्च पुण्यचितो लोकः क्षीयत इति स्मृतिरपि ॥ क्षीरो
पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति ॥ अत आचरणो दुःखं फले स्यद्दुःखं भोगांते यतने

॥ अ. बो. ॥

॥ २५ ॥

दुःखं ॥ एवमन्यविद्योपासने दुःखात् दुःखं आप्नोति ॥ श्रुतिरपि मृत्योः ॥ समु-
त्पन्नाप्नोति य इह नानेव यश्च तियो अन्यदेवतां उपासते स देवानां यथा यशुः
अन्यो सावन्यो ह मस्मीत्युपासनेन स वेदयथा यशुः तस्मादन्यविद्यां परित्यज्य
इमामध्यात्मविद्यामाश्रय ॥ साविद्या ॥ कीदृशी ॥ अत्र भगवतोक्तम् ॥ राजवि-
द्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमम् ॥ प्रक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्तुमव्ययम् ॥ किं-
च ॥ अग्निहोत्रादिना स्वर्गादिफलं दर्शयति ॥ श्रुतिस्तथा ब्रह्मविद्या विज्ञानादपि य-
रमपुरुषार्थं दर्शयति ॥ श्रुतिरपि ॥ श्रुतयो ब्रह्मविद्यानंतरं मोक्षं प्रदर्शयंति ॥

॥ रामः ॥

॥ २५ ॥

॥ अ. बो. ॥

॥ ३० ॥

॥ मध्ये कार्योत्तरं वारयन्ति ब्रह्मविद्युत्पन्नाप्नोति इति वेदानुशासनम् वेदानुशासन-
मिति ॥ अथ शठानां धूर्तानां अश्रद्धवानां नास्तिकानां उत्पद्यमानां एतां विद्यां
न प्रकाशयेत् ॥ यस्य देवे पराभक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ॥ तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्र-
काशंते महात्मनः ॥ इति श्रीसंक्षेपवेदान्तशास्त्रप्रक्रियायां श्रीमत्पर-
महंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छंकरकृता बर्हिर्मुखान्तःकरणाप्रवणमज्ञान-
वोधिनी अध्यात्मविद्योपदेशविधिः समाप्ता ॥ ॥ शुभम् ॥ ॥ ॐ ॥

॥ रामः ॥

॥ ३० ॥

ASHA ARCHIVES

1362

श्री ३६२